

ส.ค.ส. ๒๕๓๐

เอกสารพุทธเกษตร ฉบับที่ ๔
เราเกิดมาทำไม

โดย

สมเด็จพระญาณสังวร
วัดบวรนิเวศวิหาร

คำนำ

มีใครเคยคิดบ้างไหมว่า เราเกิดมาทำไม ถ้าลองคิดและพยายามหาคำตอบที่ดีมีคุณค่าที่สุด และปฏิบัติตามนั้นได้ ก็จะเป็นพรชีวิตที่อำนวยความสุข สงบ ก้าวหน้าในอาชีพการงาน ตามชีวิตที่ปรารถนาสำหรับทุกคน หวังเป็นอย่างยิ่งว่า ท่านคงจะค้นหาคำตอบได้จากเรื่อง เกิดมาทำไม ของสมเด็จพระญาณสังวร วัดบวรนิเวศวิหาร เพื่อเป็นพรปีใหม่ที่ประเสริฐสุดสำหรับท่านและครอบครัวตลอดไป

๑ มกราคม ๒๕๓๐

ส.ค.ส. 2530

จาก

(นายสุธรรม อารีกุล)
อธิการบดีมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

(นายปวิณ ปุณศรี)
รองอธิการบดีฝ่ายกิจการพิเศษ

(นายจรัญ จันทลักขณา)
รองอธิการบดีฝ่ายวิชาการ

(นายกำพล อดุลวิทย์)
รองอธิการบดีฝ่ายวิจัยและวางแผนพัฒนา

(นายพิบูล ไชยอนันต์)
รองอธิการบดีฝ่ายบริหาร

(นายสำเนาว์ ขจรศิลป์)
รองอธิการบดีฝ่ายกิจการนิสิต

(นายสุจินต์ จินายน)
รองอธิการบดีประจำวิทยาเขตกำแพงแสน

เกิดมาทำไม ?

โดย

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน)

"เราเกิดมาทำไม" ปัญหานี้ถ้าตั้งขึ้นคิดก็น่าจะจน เพราะขณะเมื่อทุกคนเกิดนั้นไม่มีใครรู้ มารู้เมื่อเกิดมาและพอรู้เดียงสาแล้ว มีตัวเราขึ้นคนหนึ่งในโลก แต่ทุก ๆ คนย่อมมีความไม่อยากตาย กลัวความตาย อยากจะดำรงชีวิตอยู่นานเท่านาน นอกจากนี้ยังมีความอยากในสิ่งต่างๆ อีกมากมาย คล้ายกับว่าความที่เกิดมานี้ไม่อยู่ในอำนาจของตนเอง มีอำนาจอย่างหนึ่งทำให้เกิดมา ตนเองจึงไม่มีอำนาจ หรือไม่มีส่วนที่จะตั้งวัตถุประสงค์แห่งความเกิดของตนว่า เกิดมาเพื่อทำสิ่งนั้นสิ่งนี้ หรือเพื่อเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ดูคล้าย ๆ กับจะเป็นดั่งที่ว่ามานี้ ที่ว่าดูคล้าย ๆ ก็เพราะความไม่รู้ หรือจะเรียกว่า "อวิชชา" ก็น่าจะได้ แต่ถ้าจะยอมจนต่อความไม่รู้ก็ดูจะมักง่ายมากไป น่าจะลองทำตามหลักอันหนึ่ง ที่ว่าอนุมานและศึกษา คือสิ่งที่ประจักษ์แก่สายตาก็รู้ได้ง่าย แต่สิ่งที่ไม่ประจักษ์แก่สายตาก็ใช้อนุมาน โดยอาศัยการสันนิษฐาน และใช้ศึกษาในถ้อยคำของท่านผู้ตรัสรู้ พระพุทธเจ้าผู้ตรัสรู้ได้ตรัสไว้แปลความว่า "ตัณหา (ความอยาก) ยังคนให้เกิด" และว่า "โลกคือหมู่สัตว์ ย่อมเป็นไปตามกรรม" ลองอนุมานดู

ตามคำของท่านผู้ตรัสรู้นี้ดูในกระแสปัจจุบันก่อนว่า สมมติว่าอยากเป็นผู้แทนราษฎร ก็สมัครรับเลือกตั้งและทำการหาเสียง เมื่อได้ชนะคะแนน ก็ได้เป็นผู้แทนราษฎร นี้คือความอยากเป็นเหตุให้ทำกรรม คือทำการต่าง ๆ ตั้งต้นแต่การสมัคร การหาเสียงเป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุให้ได้รับผลคือได้เป็นผู้แทน หรือแม้ไม่ได้เป็น ถ้าจะตัดตอนเอาเฉพาะความเกิดมาในช่วงแห่งชีวิตตอนนี้ ก็จะตอบปัญหาข้างต้นนั้นได้ว่า "เกิดมาเพื่อเป็นผู้แทน" ตัวอย่างนี้เป็นรายละเอียดเฉพาะเรื่อง ถ้าจะตอบให้ครอบคลุมทั้งหมด ก็ควรตอบได้ว่า "เกิดมาเพื่อสนองความอยากและสนองกรรมของตนเอง" ถ้าจะแย้งว่า ตอบอย่างนั้นฟังได้สำหรับกระแสชีวิตปัจจุบัน แต่เมื่อเกิดมาทีแรกยังมองไม่เห็น เพราะไม่รู้จริง ๆ ถ้าแย้งอย่างนี้ก็ต้องตอบว่า ฉะนั้น จึงว่าต้องใช้วิธีอนุมานโดยสันนิษฐาน ถ้ารู้จริงแล้วจะต้องอนุมานทำไม และก็อาศัยคำของท่านผู้ตรัสรู้เป็นหลัก ดังจะลองอนุมานต่อไปว่า จริงอยู่เมื่อเกิดมาไม่รู้ แต่เมื่อรู้ขึ้นแล้วก็มีความกลัวตายอยากดำรงชีวิตอยู่นานเท่านาน แสดงว่าทุกคนมีความอยากที่เป็นตัวตัณหานี้ประจำเป็นจิตสันดาน ความอยากเกิดย่อมรวมอยู่ในความอยากดำรงอยู่นี้ เพราะความตายเป็นความสิ้นสุดแห่งชีวิตในภพชาติอันหนึ่ง ๆ เมื่อยังมีความอยากดำรงอยู่ ประจำอยู่ในจิตสันดาน ก็เท่ากับความอยากเกิดอีกเพื่อให้ดำรงอยู่ตามที่อยากนั้น ทั้งก็ต้องเกิดตามกรรม เป็นไปตามกรรม ฉะนั้น จึงสรุปได้ว่า "เราเกิดมา

ด้วยตัณหา (ความอยากและกรรม) เพื่อสนองตัณหาและกรรมของตนเอง" ตัณหาและกรรมจึงเป็นตัวอำนาจหรือผู้สร้างให้เกิดมา ใครเล่าเป็นผู้สร้างตัวอำนาจนี้ ตอบได้ว่าคือตนเอง เพราะตนเองเป็นผู้อยากเองและเป็นผู้ทำกรรม ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่า ตนเองนี้แหละเป็นผู้สร้างตนเองให้เกิดมา

ชีวิตของคนเรานี้ ผู้ถือทางไสยกล่าวว่ามีพรหมลิขิต คือพระพรหมกำหนดเหมือนอย่างเขียนมาเสร็จว่าเป็นอย่างไร แต่ผู้ถือทางพุทธใช้ว่ากรรมลิขิต คือกรรมกำหนดมา โดยผลก็เป็นอย่างเดียวกัน คือ มีสิ่งกำหนดให้เป็นอย่างนั้นอย่างนี้ น่าพิจารณาว่าทางพระพุทธศาสนาแสดงไว้จริง ๆ อย่างไร ได้มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า "มา กตเหตุ" อย่าถือว่าเพราะเหตุแห่งกรรมที่ทำไว้" คืออย่าถือว่าทุก ๆ อย่างที่จะได้รับ มีเพราะเหตุแห่งกรรมที่ได้ทำไว้แล้ว เพราะถ้าถืออย่างนั้นก็จะไม่ต้องทำอะไรขึ้นใหม่ รออยู่เฉย ๆ อย่างเดียว เพื่อให้กรรมเก่าสนองผลต่าง ๆ ขึ้นเอง ถือเอาความดังนี้ก็เท่ากับไม่ให้ถือกรรมลิขิตนั่นเอง มีปัญหาว่าถ้าเช่นนั้นพระพุทธศาสนา แสดงเรื่องกรรมไว้ทำไม พิจารณาดู จะตอบได้ว่า แสดงเรื่องกรรมไว้เพื่อให้รู้ว่า กรรมเป็นเหตุให้วิบากคือผลตั้งแต่ให้ถือกำเนิดเกิดมาและติดตามให้ผลต่าง ๆ แก่ชีวิต ทำนองกรรมลิขิตนั่นแหละ แต่กระบวนของกรรมที่ทำไว้มีสลับซับซ้อนมาก ทั้งเกี่ยวกับเวลาที่กรรมให้ผล และข้อที่สำคัญที่สุด คือ เกี่ยวกับ

ความประพฤติปฏิบัติของแต่ละบุคคลในปัจจุบัน คือทางพระพุทธศาสนาสอนให้ไม่เป็นทาสของกรรมเก่า เช่นเดียวกับให้ไม่เป็นทาสของตัณหา แต่ให้ละกรรมชั่วกระทำกรรมดี และชำระจิตใจของตนให้บริสุทธิ์สะอาดตามหลักพระโอวาท ๓ หรือกล่าวโดยทั่วไป มีกิจอะไรที่ควรทำก็ทำโดยไม่ต้องนั่งรอนอนรอผลของกรรมเก่าอะไร ความพิจารณาเพื่อให้รู้กรรมและผลของกรรมนั้นก็เพื่อให้จิตเกิดอุเบกขา ในเวลาที่เกิดเหตุการณ์เหลือที่จะช่วยแก่ทั้งคนที่เป็นที่รักและที่ชัง กับเพื่อจะได้ปฏิบัติตนตามหลักพระโอวาท ๓ ข้อนั้น ทั้งคนเรามีจิตใจที่เป็นต้นเดิมของกรรมทุกอย่าง ไม่ว่าเก่าหรือใหม่ เพราะจะต้องมีจิตเจตนาขึ้นก่อนแล้ว จึงทำกรรมอะไรออกไป ฉะนั้น จึงสามารถจะทำอธิษฐาน คือตั้งใจว่าจะประสงค์ผลอันใด เมื่อประกอบกรรมให้เหมาะแก่ผลอันนั้น ก็จะได้รับความสำเร็จ และจึงสามารถตอบปัญหาว่า "เราเกิดมาทำไม" ได้อีกว่า "เราเกิดมาตามที่ตั้งใจไว้ว่าจะมาทำ" เป็นอันไม่พ้นไปจากคำตอบที่ว่า "เราเกิดมาเพื่อสนองตัณหาและกรรมของตนเอง" แต่คนดี ๆ ย่อมมีอธิษฐานใจที่ดี ดังพระโพธิสัตว์ทรงอธิษฐานพระหทัยเพื่อบำเพ็ญพระบารมี ความเกิดมาของพระองค์ในชาติทั้งหลาย จึงเพื่อบำเพ็ญบารมี คือความดีต่าง ๆ ให้บริบูรณ์ อันที่จริงทุก ๆ คนมีสิทธิ์ที่จะถือว่าตนเกิดมาเพื่อบำเพ็ญความดีให้มากขึ้น และสามารถที่จะบำเพ็ญความดีได้

"เราเกิดมาเพื่อความดี" "เราเกิดมาเพื่อเพิ่มพูนปัญญาคือความรู้ความฉลาด" ความสำนึกเข้าใจตนเองไว้ดังนี้ ย่อมมีประโยชน์ไม่มีโทษ เพราะจะทำให้ขวนขวายทำความดี และศึกษาเพิ่มความรู้ของตนอยู่เสมอ แต่ชีวิตของคนเราก็ยังเนื่องด้วยกรรมเก่า และยังเนื่องด้วยกิเลสในจิตใจ สิ่งที่ทุกคนได้มา ตั้งต้นแต่ร่างกายและชีวิตนี้เป็นวิบาก คือผลของกรรมและกิเลสของตนเอง แต่ยังมีอีกส่วนหนึ่ง คือความดีที่แต่ละคนได้อบรมสั่งสมมา อันเรียกว่า "บารมี" คือความดีที่เก็บพอกพูนขึ้นเรื่อย ๆ ซึ่งจะส่งเสริมจิตใจให้เกิดความเห็นที่ถูกต้อง และดำเนินไปในทางที่ถูก ท่านกล่าวไว้ว่ามนุษย์เราเกิดมาด้วยอำนาจของกุศล คือกุศลจิตและกุศลกรรม ไม่ว่าจะเกิดมายากดีมีจนอย่างไร เพราะมนุษยภูมิเป็นผลของกุศล ทุกคนจึงว่ามีกุศลหนุนให้มาเกิดด้วยกันทั้งนั้น ฉะนั้น จึงได้ชื่อว่ามนุษย์ ที่แปลอย่างหนึ่งว่าผู้มีใจสูง ดังจะเห็นได้ว่า คนเรามีพื้นปัญญาสูงกว่าสัตว์ดิรัจฉานมากมาย สามารถรู้จักเปรียบเทียบในความดี ความชั่วควรทำไม่ควรทำ รู้จักละอาย รู้จักเกรง รู้จักปรับปรุงสร้างสรรค์สิ่งที่เรียกว่า "วัฒนธรรม" "อารยธรรม" "ศาสนา" เป็นต้น แสดงว่ามีความดีที่ได้สั่งสมมา โดยเฉพาะปัญญาเป็นรัตนะอันส่องแสงสว่างนำทางแห่งชีวิต ถึงดังนั้น คนเราก็ยังมีความมืดที่มาเกิดกำบังจิตใจให้เห็นผิดเป็นชอบ ความมืดที่สำคัญนั้น ก็คือกิเลสในจิตใจและกรรมเก่าทั้งหลาย อะไรคือกรรมเก่า

ไม่มีอธิบายอื่น จะอธิบายอย่างมองเห็น เช่นพระพุทธาธิบาย ที่ตรัสไว้ ความว่า "กรรมเก่าคือ ตา หู จมูก ลิ้น และมนะ (ใจ)" กล่าวคือร่างกายที่ประกอบด้วยอายตนะทั้ง ๖ นี้แหละ เป็นตัวกรรมเก่า เป็นกรรมเก่าที่ทุก ๆ คนมองเห็น นอกจากนี้ ยังเป็นวัตถุที่ตั้งแห่งกรรมใหม่ทั้งปวงอีกด้วย เพราะกรรมที่ทำขึ้นในปัจจุบันจะเป็นกายกรรม วจีกรรม มโน-กรรมก็ตาม ก็อาศัยกรรมเก่านี้แหละเป็นเครื่องมือกระทำ ทั้งกรรมเก่านี้ยังเป็นชนวนให้เกิดเจตนาที่ทำกรรมใหม่ ๆ ทั้งหลายด้วย เพราะตาหูเป็นต้นมิใช่ว่าจะมีไว้เฉย ๆ ต้องดูต้องฟังก่อน กิเลสเช่นราคะ (ความติดความยินดี) โทสะ (ความขัดเคือง) โมหะ (ความหลงใหล) ให้เกิดขึ้นขณะที่ร่างกายเจริญในวัยหนุ่มสาว ซึ่งกล่าวได้ว่ากรรมเก่ากำลังเติบโตเป็นหนุ่มสาว ตาหูเป็นต้นก็ยิ่งเป็นสื่อแห่งราคะ โทสะ และเป็นสื่อแห่งกรรมต่าง ๆ ตามอำนาจของจิตใจที่กำลังระเริงหลง จึงจำต้องมีการควบคุมปกครอง จะปล่อยเสียหาได้ไม่ ถ้าตนเองควบคุมตนเองได้ก็เป็นวิเศษที่สุด แต่ถ้าควบคุมตนเองไม่ได้ก็ต้องมีผู้ใหญ่ เช่นมารดาบิดาและผู้ใหญ่อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องควบคุม ให้อยู่ในระเบียบวินัยที่ดีงาม ให้เกิดความสำนึกว่า "เรานี้เกิดมาเพื่อทำความดี"

ความเชื่อของคนในโลกนี้ ว่าตายเกิดน่าจะมากกว่าตายสูญมากนัก และเมื่อเชื่อว่าตายเกิด จึงมีคติความเชื่อง่าย ๆ ที่เกี่ยวกับเรื่องเกิดอีกมาก เช่นความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันระหว่างบุคคล ตั้งแต่สองคนขึ้นไปจนถึงกลุ่มใหญ่

ในอดีตชาติ ซึ่งให้เกิดผลสืบมาถึงปัจจุบันชาติ และความเชื่อว่ามีสิ่งหรือเครื่องกำหนดให้เกิดมา เพื่อทำหน้าที่อย่างหนึ่งเป็นต้น ซึ่งก็เป็นเรื่องสืบเนื่องมาจากอดีตนั้นเอง แม้ความเชื่อในเรื่องอวตารก็แสดงว่ามีอดีต คำว่า อวตาร ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานให้คำแปลว่า "การลงมาเกิด การแบ่งภาคมาเกิด" ตามคำแปลหลังแสดงว่าไม่ได้มาทั้งหมด แต่แบ่งภาค คือแบ่งส่วนใดส่วนหนึ่งมาเกิด คือยังมีตัวเดิมอยู่ในที่ของตน สมมติว่าสวรรค์ชั้นหนึ่ง ส่วนที่มาเกิดนั้นเป็นส่วนหนึ่งของตัวเดิม เมื่อสิ้นวาระในโลกนี้แล้วก็กลับไปรวมเข้ากับตัวเดิม จะแปลความอย่างหรือจะแปลความว่าแบ่งภาค ก็คือ แบ่งภาค (ส่วน) ของเวลามาเกิด หมายความว่าเวลาของตนในที่นั้นสมมติว่าสวรรค์ชั้นหนึ่งนั้นยังไม่หมด ยังจะอยู่ต่อไปอีกนาน หรืออยู่ไปเป็นนิรันดร ตามความเชื่อของบางลัทธิ เช่นพระนารายณ์ของฮินดู แต่แบ่งเวลาส่วนหนึ่งลงมาเกิดในมนุษย์ โดยตัวเดิมนั่นแหละลงมาเกิด ไม่ใช่ลงมาเกิดในมนุษย์ โดยตัวเดิมนั่นแหละลงมาเกิด ไม่ใช่แบ่งตัวเล็กตัวน้อยลงมา เมื่อทำเสร็จธุระแล้ว ตัวเดิมก็กลับไปยังที่ของตน คำว่าแบ่งภาคจึงยังมีปัญหา จนกว่าจะมีผู้รู้มาแสดงให้เชื่อว่าอย่างไรแน่ คัมภีร์พระพุทธศาสนาแสดงเรื่องนี้ไว้อย่างไร ถ้าจะให้ตอบตามคัมภีร์ ก็ควรจะกล่าวก่อนว่า คัมภีร์ต่างๆ แต่งกันหลายยุคหลายสมัย ปรากฏว่ามีคติความเชื่อต่าง ๆ แทรกเข้ามาเป็นอันมาก แต่ก็ยังไม่พบเรื่องแบ่งภาคมาเกิด

เรื่องทำนองแบ่งภาค เวลา มีอยู่เรื่องหนึ่งในอรรถกถา-ธรรมบท ซึ่งก็ไม่ทิ้งหลักกรรม และความตั้งปรารถนา นิทานธรรมบทนั้น มีความย่อว่า เทพธิดาองค์หนึ่งกำลังชมสวนกับเทพบุตรผู้สามีกับหมู่เทพธิดาทั้งปวง จุติลงมาเกิดเป็นนางมนุษย์ในขณะนั้นระลึกชาติได้ จึงตั้งความปรารถนาไปเกิดอยู่กับสามีตามเดิม และได้ทำบุญกุศลต่าง ๆ ถึงแก่กรรมแล้วก็ไปเกิดในสวนสวรรค์นั้นอีก ขณะที่ไปเกิดนั้นหมู่เทพก็ยังชมสวนกันอยู่ แสดงว่าเวลานานหลายสิบปีในมนุษย์เท่ากับครู่หนึ่งของสวรรค์ เรื่องนี้เข้าทำนองแบ่งภาคแห่งเวลามาเกิดอยู่บ้างเหมือนกัน แต่ก็กล่าวว่าได้อธิษฐานใจตั้งความปรารถนา (นับว่าเป็นตัณหาอย่างหนึ่ง) และทำบุญกุศลเพื่อให้ไปเกิดเป็นเทพ (นับว่าเป็นกรรมที่เป็นชนกกรรม คือกรรมที่ให้เกิด) จึงเข้าหลักพระพุทธพจน์ที่แปลความว่า "ตัณหายังคนให้เกิด โลกคือหมู่สัตว์ย่อมเป็นไปตามกรรม"

พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ แปลความว่า "ตัณหา (ความอยาก) ยังคนให้เกิด" และว่า "โลกคือหมู่สัตว์ย่อมเป็นไปตามกรรม" จึงสรุปกล่าวได้ว่า "เราเกิดมาเพื่อสนองความอยาก และสนองกรรมของตนเอง" แต่การกล่าวดังนี้ เป็นการกล่าวครอบคลุมทั้งหมด เหมือนอย่างที่เรียกว่า พูดอย่างกำปั้นทุบดิน เพราะยังอาจกล่าวจำแนกออกไปได้อีกหลายลักษณะหลายประการ ตัวอย่างในด้านดี เช่นบางคนเป็นผู้เหมือนอย่างที่คำเก่าเรียกว่าฟ้าดินส่งให้มาเกิด เพื่อ

ดับทุกข์ยุคเข็ญในโลก หรือเพื่อเป็นประมุขแห่งประชาชน ในคติของพราหมณ์ก็มีเรื่องนารายณ์อวตาร เมื่อเกิดยุคเข็ญแก่เทพและมนุษย์ไม่มีใครจะแก้ไขได้ พระนารายณ์ก็ได้รับอัญเชิญให้อวตารลงมาเกิดในโลก เพื่อปราบยุคเข็ญเสียคราวหนึ่งในเรื่องทางพุทธศาสนาเอง ก็มีแสดงว่า พระโพธิสัตว์ประทับอยู่บนสรวงสวรรค์ชั้นดุสิต ทรงได้รับอัญเชิญจากทวยเทพให้จุติลงมาเกิดเป็นมนุษย์ เพื่อจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าโปรดโลก ในประวัติของชาติไทยเองถึงคราวที่ประเทศชาติเกิดยุคเข็ญ ก็ได้เกิดคนดีเข้ามาแก้ไขเป็นคราว ๆ เช่นเมื่อกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าข้าศึกครั้งแรก ก็ได้มีสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า กับพระเอกาทศรถ พระอนุชาธิราชทรงกอบกู้อิสรภาพของชาติกลับคืนมาได้ และทรงรวบรวมประเทศชาติให้เป็นปึกแผ่นแข็งแรง ต่อมาเมื่อกรุงศรีอยุธยาถูกเผาพินาศ ก็ได้เกิดสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กับสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาท ได้ทรงกอบกู้อิสรภาพกลับคืนมาได้ และได้ทรงสร้างกรุงเทพมหานครขึ้นใหม่ ทรงรวบรวมประเทศชาติให้เป็นปึกแผ่นแข็งแรงขึ้นอีก จึงได้มีคำกล่าวว่า "กรุงศรีอยุธยาไม่สิ้นคนดี" แม้ในสมัยต่อมาถึงปัจจุบันก็ปรากฏว่าได้มีบุคคลที่เหมือนอย่างเป็นผู้ที่ดินฟ้าส่งมาให้เกิด เพื่อป้องกันหรือแก้หรือปราบ และเพื่อดำรงรักษาประเทศชาติสืบต่อกันมา ส่วนตัวอย่างในด้านร้าย เช่น

บางคนเป็นผู้เหมือนผีปิศาจร้ายมาเกิดเพราะก่อยุคเข็ญเดือดร้อนขึ้นมากมาย ดังที่กล่าวในทางคติชาวจีนว่า ดาวร้ายจุติมาเกิด หรือปิศาจหนีมาเกิดดูเหตุการณ์ในโลกจะเห็นว่ามีดีกับร้าย หรือร้ายกับดีเกิดเป็นคู่กันอยู่เสมอ ว่าถึงคน มีคนดีเกิดมาทำประโยชน์เกื้อกูล ก็มีคนร้ายมาก่อทุกข์โทษเดือดร้อน แล้วก็มีคนร้ายมาก่อความเดือดร้อนขึ้นอีก เหตุการณ์เหล่านี้ส่องให้เห็นเหมือนกับว่าคนร้ายย่อมมีกำหนดให้เกิดมาเพื่อก่อการร้าย ส่วนคนดีย่อมมีกำหนดให้เกิดมาเพื่อปราบหรือแก้ไขให้กลับคืนดี เมื่อทำกิจเหมือนดังที่ได้รับกำหนดมาเสร็จแล้วกำหนดหน้าที่ได้รับการพักผ่อนอยู่ในโลกนี้หรือต้องกลับไป ถ้าว่าตามคติอวตาร สำหรับคนดีก็กลับไปสู่ทิพยสถานตามเดิม สำหรับคนร้าย เช่นผีปิศาจก็ถูกมาตามพบและถูกจับตัว (วิญญาณ) กลับไปสู่สถานที่ตนหนีมา จึงได้มีคติความเชื่อของคน ดังเช่นที่กล่าวมานี้ก็มี

เมื่อเป็นเช่นนี้ ในฐานะที่เราเกิดมาแล้ว และเป็นคนหนึ่งในสังคมมนุษย์ เราจึงต้องใช้ชีวิตของเราสมกับที่เราเกิดมาเป็นมนุษย์ โดยพยายามสร้างสมความดี และละเว้นความชั่วต่าง ๆ ตามหน้าที่ของตนในสังคม เมื่อทุก ๆ คนพยายามปฏิบัติตามหน้าที่ตามฐานะของตน เมื่อนั้นสังคมนั้นย่อมมีแต่ความสุขสงบ ทางพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงหน้าที่ของมนุษย์ไว้อย่างชัดเจน เพื่อให้สมาชิกในสังคมได้ปฏิบัติตามกัน แต่ก่อนอื่นเราลองหันมาศึกษา

คำว่า "หน้าที่" เสียก่อน

หน้าที่คืออะไร ในปทานุกรมให้ความหมายไว้ว่า "วงแห่งกิจการ, กิจที่ควรทำ, กิจที่จะต้องทำ" ตรงกับภาษาบาลีว่า กรณียะ คนทุกคนทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่มีกิจที่ควรทำ มีกิจที่จะต้องทำ จึงต่างมีหน้าที่ด้วยกันทั้งนั้น คือผู้ใดมีกิจอันใดที่ควรทำ มีกิจอันใดที่จะต้องทำ กิจอันนั้นแหละเป็นหน้าที่ของผู้นั้น

หน้าที่ของตนคืออะไร เมื่อเข้าใจความหมายของคำว่าหน้าที่โดยทั่วไป ๆ แล้ว ก็ควรเข้าใจโดยเฉพาะว่าหน้าที่ของตน ๆ คืออะไร ตนเองควรทำกิจอันใดจะต้องทำกิจอันใด กิจอันนั้นแหละเป็นหน้าที่ของตน

อะไรเป็นกิจที่ควรทำ หรือที่จะต้องทำ กิจเช่นนี้กล่าวโดยย่อ มี ๒ คือ ก. อัตตัตถกิจ กิจที่เป็นประโยชน์ตน ข. ปรัตถกิจ กิจที่เป็นประโยชน์ท่าน

ก. อัตตัตถกิจ เช่น เมื่อเป็นเด็กต้องเรียน ต้องศึกษาศิลปวิทยา เมื่อเสร็จการเรียนต้องประกอบการตนหาเลี้ยงชีพ ตั้งตนให้มีหลักฐาน ประพฤติธรรมในศาสนาตามควรแก่ภาวะ กิจใด ๆ ที่เกื้อกูลแก่ความรู้ ความประพฤติ และฐานะต่าง ๆ ของตน ซึ่งไม่เป็นการให้โทษให้ร้ายแก่ใครอื่น ก็ประกอบกิจนั้น ๆ

ข. ปรัตถกิจ คนต้องอยู่ร่วมกันเป็นหมู่ จึงเกิดมีหน้าที่คือกิจที่ควรทำ หรือที่จะต้องทำแก่บุคคลอื่นหรือแก่หมู่ตามที่เกี่ยวข้องกัน เป็นต้นว่า

หน้าที่ในระหว่างบุคคลทั้งหลายในครอบครัว

หน้าที่ในระหว่างบุคคลต่อบุคคลที่เกี่ยวข้อง

หน้าที่ในระหว่างชาติกับประเทศชาติ หรือเมืองกับพลเมือง

หน้าที่ในระหว่างพระมหากษัตริย์ กับประชาราษฎร

หน้าที่ในระหว่างรัฐบาลกับประชาชน

หน้าที่ในระหว่างองค์การศาสนากับศาสนิกชน

ในทางพระพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าทรงแสดงทิศ ๖ คือ เมื่อทุก ๆ คนยืนหรืออยู่ในที่ใด ๆ ก็ตาม ย่อมมีทิศทั้ง ๔ อยู่โดยรอบ และเมื่อนับเบื้องบนศีรษะและเบื้องต่ำเป็นทิศเบื้องบน ทิศเบื้องต่ำด้วย ก็รวมเป็นทิศ ๖ ทิศ ๖ นี้เทียบกันได้กับบุคคลที่เกี่ยวข้องอยู่โดยรอบ ดังนี้

(๑) มารดาบิดา เรียกว่าเป็นปุรัตถิมทิศ ทิศเบื้องหน้าของบุตรธิดา

(๒) ครูอาจารย์ เรียกว่าเป็นทักษิณทิศ ทิศเบื้องขวาของศิษย์

(๓) บุตรภรรยาหรือสามี เรียกว่าเป็นปัจฉิมทิศ ทิศเบื้องหลังของกัน

(๔) มิตร เรียกว่าเป็นอุตตรทิศ ทิศเบื้องซ้ายของมิตร

(๕) คนรับใช้ เรียกว่าเป็นเหฏฐิมทิศ ทิศเบื้องต่ำของนาย

(๖) สมณพราหมณ์ เรียกว่า เป็นอุปริมทิศ ทิศเบื้อง

บนของคฤหัสถ์ ฆราวาส

พระพุทธเจ้าได้ทรงสั่งสอนหน้าที่อันบุคคลทั้ง ๖ คู่เหล่านี้ พึงปฏิบัติต่อกันไว้อย่างสมบูรณ์เป็นอันได้ทรงวางหลักแห่งสังคมมนุษย์ไว้เป็นอย่างดี และคนทุกคนต้องเกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมทั้งหลาย พระพุทธเจ้าทรงเพียงแสดงสิ่งแวดล้อมนั้นด้วยทิศ ๖ ทำให้เห็นว่าเป็นสิ่งแวดล้อมที่ต้องเกี่ยวข้องด้วยจริง ๆ เพราะจะอยู่ที่ไหน ๆ ก็ไม่พ้นไปได้จากทิศ ๖ มารดาบิดาก็เหมือนกัน เมื่อเกิดมาแล้ว ก็ต้องมีมารดาบิดา และก็ต้องเป็นบุตรธิดาของท่าน คู่อื่น ๆ ก็เทียบกันได้เช่นเดียวกัน

ทุก ๆ คนอยู่ในสิ่งแวดล้อมเหมือนอย่างอยู่ในทิศ ๖ จึงมีหน้าที่ คือกิจที่ควรทำหรือที่จะต้องทำแก่บุคคลต่าง ๆ ตามที่เกี่ยวข้อง

กิจที่เป็นประโยชน์ของตน และกิจที่เป็นประโยชน์ท่านทั้ง ๒ นี้โดยมาก เนื่องถึงกันและอาศัยกัน ดังเช่นการเล่าเรียนศึกษา เป็นประโยชน์ของตนโดยตรง แต่ก็ได้อาศัยความรู้ความสามารถอันเกิดจากการเล่าเรียนศึกษานั้น ปฏิบัติหน้าที่ราชการเป็นต้น อันนับว่าเป็นการทำประโยชน์ท่าน แล้วก็ได้อาศัยผลของการปฏิบัติหน้าที่ราชการเป็นต้นนั้นกลับมาเลี้ยงชีวิตตน จึงนับว่าเป็นการทำประโยชน์ตนด้วย ฉะนั้น จึงมีพระพุทธภาษิตแสดงโดยความว่า "ทำประโยชน์เกื้อกูลแก่ตน ชื่อว่าทำประโยชน์เกื้อกูลแก่ผู้อื่นด้วย ทำประโยชน์เกื้อกูลแก่ผู้อื่น ชื่อว่าทำ

ประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนด้วย"

ประโยชน์ตนและประโยชน์ท่าน ทั้ง ๒ อย่างดังกล่าว เมื่อเป็นกิจที่ตนควรทำหรือต้องทำเรียกว่า เป็นหน้าที่ของตนเหมือนกันทั้ง ๒ อย่าง

หน้าที่เกิดจากอะไร หน้าที่เนื่องกับฐานะตำแหน่ง เกิดมีขึ้นพร้อมกับฐานะตำแหน่ง อันฐานะตำแหน่งนั้น เกิดแต่ชาติกำเนิดก็มี เกิดจากการแต่งตั้งสมมติก็มี

ที่เกิดแต่ชาติกำเนิดนั้น เช่นฐานะตำแหน่งมารดาบิดา กับบุตรธิดา เมื่อเด็กเกิดขึ้นผู้ให้กำเนิดก็เกิดมีฐานะตำแหน่งเป็นมารดาบิดา เด็กที่เกิดก็มีฐานะตำแหน่งเป็นบุตรธิดาขึ้นทันที และมีหน้าที่ของมารดาบิดา กับของบุตรธิดาขึ้นทันทีเหมือนกัน

ที่เกิดจากการแต่งตั้ง เช่นฐานะตำแหน่งทางราชการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งขึ้น ได้รับแต่งตั้งขึ้นเมื่อใด ก็มีหน้าที่ตามฐานะตำแหน่งขึ้นเมื่อนั้น

ที่เกิดจากการสมมติ เช่นฐานะตำแหน่งพระภิกษุ หมายถึงภิกษุภาวะเกิดจากการอุปสมบท อันเรียกว่าเป็นการสมมติอย่างหนึ่ง อันที่เรียกภิกษุสงฆ์ว่าสมมติสงฆ์ มีฐานะเป็นพระภิกษุ เพราะการอุปสมบทขึ้นแล้วเมื่อใด ก็มีหน้าที่จะต้องปฏิบัติพระวินัยบัญญัติสำหรับพระภิกษุขึ้นเมื่อนั้น

ควรต้องปฏิบัติหน้าที่อย่างไร

เมื่อเป็นหน้าที่ของตน ก็ควรต้องปฏิบัติ ผู้ที่อยู่ในฐานะ

ตำแหน่งใด ก็ควรต้องปฏิบัติหน้าที่ของตนตามฐานะตำแหน่งนั้นให้ดีด้วยความซื่อตรง ให้มีอิทธิบาท (ธรรมที่ให้ถึงความสำเร็จความประสงค์ซึ่งไม่เหลือวิสัย) ๔ อย่าง คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา ดังจะกล่าวต่อไปโดยลำดับ

ฉันทะ คือ พอใจรักใคร่ในหน้าที่ของตน ข้อนี้ตรงกันข้ามกับความไม่พอใจ ซึ่งเกิดจากเหตุต่าง ๆ เป็นต้นว่า เห็นว่าหน้าที่ต่ำต้อย เหนื่อยยากหรือมีผลน้อย, บางทีพอใจตำแหน่ง แต่ไม่พอใจทำงานที่เป็นหน้าที่, บางทีทำงานจำเจมานานเกิดความเบื่อหน่าย, บางทีถูกกระทบกระทั่งจากบุคคลและเหตุแวดล้อมต่าง ๆ จึงเกิดหมดกำลังใจ คือหมดฉันทะลงไป ผู้ที่มีหน้าที่ทุก ๆ คน อาจเคยเสื่อมฉันทะในหน้าที่มาบ้าง แต่ไม่ควรปล่อยให้เสื่อม ควรปลูกรักษาฉันทะไว้ เพราะเป็นคุณที่อาจปลูกได้ อาจรักษาได้ วิธีปลูกก็คือ คิดให้เห็นว่า หน้าที่ของตนนั้นดีที่สุด ไม่ว่าหน้าที่อะไร เมื่อเป็นหน้าที่ของตนแล้ว ตนต้องภูมิใจในหน้าที่นั้น แต่ก็ต้องไม่เข้าแทรกแซงยุ่งเกี่ยวในหน้าที่ของคนอื่นให้ยุ่งยากไปด้วย ต้องพยายามคิดชักจูงใจให้เห็นดังนี้ เพราะใจนั้นอาจชักจูงได้ ให้ชอบก็ได้ ให้ชังก็ได้ เมื่อจะให้ชอบก็ต้องรู้วิธีประจบใจ เหมือนอย่างวิธีทำให้คนอื่นชอบเหมือนกัน เมื่อมีการประจบใจจนเกิดพอใจเป็นฉันทะขึ้นแล้ว ก็ไม่ต้องกังวลว่าจะกลัวต่ำต้อยเหนื่อยยาก หรือมีผลน้อย หรือเบื่อหน่าย เพราะจะไม่เห็นว่าต่ำต้อยในสิ่งที่พอใจ จะไม่เห็นว่าเหนื่อยยากในสิ่งที่พอใจ จะไม่เห็นว่ามีผลน้อย

ในสิ่งที่พอใจ จะไม่รู้สึกเบื่อหน่ายในสิ่งที่พอใจ หรือตลอดเวลาที่ยังพอใจอยู่ ควรให้รู้สึกว่าเป็นหน้าที่ของตนที่จะมีฉันทะในหน้าที่ของตน

วิริยะ เพียรประกอบหน้าที่ของตน คือหมายความรวมทั้งเพียรระมัดระวัง ไม่ให้เกิดความเสียหายในหน้าที่ เพียรละเว้นความประพฤติผิดพลาดเสียหายในหน้าที่ เพียรปฏิบัติหน้าที่ให้ดี และเพียรรักษาส่งเสริมการปฏิบัติหน้าที่ให้ดียิ่งขึ้น คำว่าเพียร แปลตามศัพท์ว่า ความเป็นผู้กล้า ไม่ใช่หมายความว่ากล้าทำอย่างเดียว แต่หมายความว่า กล้าที่จะไม่ทำด้วย คือกล้าที่จะไม่ทำผิด แต่กล้าที่จะทำถูก ผู้ที่เคยปฏิบัติงานมาแล้วย่อมรู้อยู่โดยมากว่า ในเรื่องนี้ต้องใช้ความกล้าเพียงไร เพราะมีสิ่งที่เร้ารุมให้เกิดความลำเอียงไม่เที่ยงตรงอยู่มากมาย ทำให้ใจงกยันอ่อนแอหวาดหวั่น ไม่สามารถจะเว้นการที่ควรเว้น ไม่สามารถจะทำการที่ควรทำ ความผิดพลาดเสียหายในหน้าที่ต่าง ๆ จึงเกิดขึ้นเพราะเหตุนี้ อย่างนี้แหละเรียกว่าขาดเพียร คือขาดความเป็นผู้กล้าที่จะละเว้น และที่จะทำ ความเพียรนี้ก็อาจปลูกขึ้นได้เหมือนกัน ข้อสำคัญให้มีฉันทะเป็นทุน และให้พยายามหัดละเว้นสิ่งที่ผิด ทำแต่สิ่งที่ถูก ให้เห็นว่าเป็นหน้าที่จะต้องมีเพียรดังกล่าวในหน้าที่ของตน

จิตตะ เอาใจฝักใฝ่ในหน้าที่ของตนไม่วางธุระ คือเอาใจใส่ ไม่ทอดธุระในหน้าที่รวมทั้งมีใจซื่อตรงในหน้าที่ของตนด้วย ถ้าขาดคุณข้อนี้เสียจะทำให้เกิดความขาดตก

บกพร่องในหน้าที่ ผู้ที่มาทำงานภายหลังเวลา ที่เรียกว่า มาสายก็ดี เลิกงานก่อนเวลาก็ดี ในระหว่างทำงานก็ขาด ตกบกพร่องไม่เรียบร้อย หรือทิ้งการงานที่ได้รับมอบหมาย ก็เพราะขาดคุณข้อนี้ ซึ่งบางทีทำให้ฉันทะวิริยะที่มีอยู่เสื่อมไปได้ด้วย แต่ถ้ามีจิตฝักใฝ่อยู่ไม่วางธุระ ก็จะทำให้การทำการงานกระฉับกระเฉงถูกต้องเรียบร้อยและลุล่วงไปด้วยดี ส่งเสริมฉันทะวิริยะให้มากขึ้นได้ด้วย และคุณข้อนี้ก็เป็นคุณที่อาจปลูกขึ้นได้เช่นเดียวกันด้วยการไม่ยอมนอนใจ แต่หัดตั้งใจคิดฝักใฝ่ไม่ยอมทอดธุระในหน้าที่ของตน ให้เห็นว่าเป็นหน้าที่ จะต้องมีจิตตะเอาใจฝักใฝ่ไม่วางธุระในหน้าที่ของตน

วิมังสา หมั่นตริตรองพิจารณาเหตุผลในหน้าที่ของตน มีความหมายตลอดถึงการส่งเสริมเพิ่มเติมความรู้ในหน้าที่ มีความรู้ในการปฏิบัติหน้าที่ทั้งในด้านวัฒนะ ทั้งในด้านหายนะ พร้อมทั้งรู้วิธีปฏิบัติให้สำเร็จผลในด้านวัฒนะ ในชั้นแรกต้องมีความรอบรู้ในหน้าที่ของตน จึงจะปฏิบัติได้อย่างถูกต้องไม่ผิดพลาด ทั้งต้องรู้ทางวัฒนะ และทางหายนะของหน้าที่ด้วย จึงจะไม่ถลำผิดไปในทางหายนะ และดำเนินไปถูกทางวัฒนะส่วนเดียว แต่ทั้งนี้ก็ต้องรู้วิธีปฏิบัติ คนเป็นอันมากที่มีความรู้พื้นฐานต่าง ๆ เป็นอย่างดี แต่ปฏิบัติงานไม่สำเร็จ เพราะขาดความรู้ในวิธีปฏิบัติ ความรู้ในวิธีปฏิบัตินั้น ต้องประกอบด้วยความเป็นผู้รู้จักเหตุ รู้จักผล รู้จักตน รู้จักประมาณ รู้จักกาลเวลา รู้จัก

ประชุมชน รู้จักบุคคล จึงอาจปฏิบัติกิจให้สำเร็จได้ด้วยดี ความรู้ดังกล่าวรวมเข้าเป็นวิมังสา อาจที่จะอบรมให้มีขึ้นได้ และควรเห็นว่าเป็นหน้าที่จะพึงมีวิมังสาในหน้าที่ของตน

หน้าที่กับความเป็นบุคคล การปฏิบัติหน้าที่อย่างมีระเบียบซึ่งเกี่ยวโยงกันตั้งแต่หน่วยเล็ก ๆ ขึ้นไปจนถึงหน่วยใหญ่ อาจทำให้ผู้มีประสงค์บางอย่างอ้างว่าทุก ๆ คนต่างปฏิบัติหน้าที่ของตนเท่านั้น เหมือนอย่างมารดาบิดาก็ปฏิบัติหน้าที่ของตน บุตรธิดาก็ปฏิบัติหน้าที่ของตน จึงไม่ควรถือว่าฝ่ายไหนมีบุญคุณต่อกัน ซึ่งจะต้องตอบแทนกันในฐานะเป็นบุรพการีกับกตัญญูกตเวทีต่อกันเป็นต้น เพราะเมื่อดูความเป็นไปในกลุ่มชนหมู่ใหญ่แล้วก็จะเห็นการปฏิบัติหน้าที่ตามฐานะเหมือนอย่างเครื่องจักรนาฬิกา หรือเหมือนอย่างเครื่องจักรในโรงงาน แต่ข้ออ้างนี้มิได้เป็นจริงเช่นนั้น เพราะทุก ๆ คนต่างมีความเป็นบุคคลของตน ซึ่งมีชีวิตจิตใจรักสุข เกลียดทุกข์ อยู่ด้วยกันทั้งนั้น ฉะนั้น จึงนับถือธรรมะเป็นข้อปฏิบัติ ประกอบกันกับหน้าที่ของตนด้วย เป็นต้นว่าธรรมหมวดหนึ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสเรียกว่า สังคหวัตถุ แปลว่า คุณที่เป็นที่ตั้งแห่งการสงเคราะห์เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจของกันและกัน มี ๔ ข้อ คือ

(๑) ทาน ให้ปันสิ่งของของตนแก่ผู้ที่ควรให้ปันด้วยจิตเมตตา

(๒) ปิยวาจา เจรจาวาจาที่จับใจทำให้เกิดความเคารพรัก ด้วยจิตเมตตา

(๓) อัตถจริยา ประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่กัน ไม่ประพฤติชั่วร้ายแก่กัน เพราะจิตริษยาอาฆาต เป็นต้น

(๔) สมานัตตตา ความเป็นคนมีตนเสมอไม่ถือตัว วางตนดี พอสม พอเหมาะ

สังคหวัตถุเหล่านี้ สำเร็จด้วยเมตตาไมตรีจิตเป็นที่ตั้ง เพราะธรรมดังกล่าวนี้เอง ทุก ๆ ฝ่ายจึงได้รับความเคารพนับถือของกันและกัน เป็นผู้มีคุณแก่กันและกัน เป็นต้นว่า มารดาบิดา ก็เป็นบุพการีของบุตรธิดา ได้รับความนับถือบูชาจากบุตรธิดา บุตรธิดาก็เป็นกตัญญูกตเวทีของมารดาบิดา ผู้ใหญ่ที่เป็นที่เคารพของผู้น้อย ผู้น้อยก็มีความเคารพรักในผู้ใหญ่ด้วยจิตใจ

ในฝ่ายพุทธจักร พระพุทธเจ้าทรงปฏิบัติพุทธกิจซึ่งนับว่าเป็นหน้าที่ของพระพุทธเจ้าด้วยพระมหากรุณาแก่โลก ในฝ่ายอาณาจักร พระมหากษัตริย์ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจด้วยพระมหากรุณาแก่ประชาราษฎรทั่วไป

สรุปความโดยย่อว่า หน้าที่คือ กรณียะกิจที่ควรทำหรือที่จะต้องทำหน้าที่ของตนคือกรณียะของตนนั้นเอง จะเป็นกิจที่เป็นประโยชน์ตนก็ตาม เป็นประโยชน์ท่านก็ตาม เมื่อเป็นกิจที่ตนควรทำหรือต้องทำก็เป็นหน้าที่ของตนท่านั้น และโดยมากเมื่อเป็นประโยชน์ตนก็เป็นประโยชน์คนอื่นด้วย เมื่อเป็นประโยชน์คนอื่นก็เป็นประโยชน์ตนด้วย

โดยปกติหน้าที่เกิดมีขึ้นพร้อมกับฐานะตำแหน่ง ซึ่งเกิดแต่ชาติกำเนิดก็มี เกิดจากการแต่งตั้งสมมติขึ้นก็มี จะเกิดขึ้นอย่างไรก็ตาม เมื่อเป็นหน้าที่ของตนแล้ว ก็ควรต้องปฏิบัติให้ดีด้วยความซื่อตรง ให้มีอิทธิบาท ๔ คือ ฉันทะ พอใจรักใคร่ วิริยะ เพียรประกอบ จิตตะ เอาใจฝักใฝ่ วิมังสา หมั่นตริตรองพิจารณาเหตุผลในหน้าที่ของตนกับให้มีธรรมะประกอบอยู่ในการปฏิบัติหน้าที่ให้สมกับภาวะเป็นบุคคล ซึ่งมีชีวิตจิตใจไม่ใช่วัตถุ คือ ให้มีสังคหวัตถุ ๔ ได้แก่ ทานให้ปัน ปิยวาจา เจรจาวาจาที่ให้เกิดความเคารพรัก อัตถจริยา ประพฤติประโยชน์ สมานัตตตา วางตนสม่ำเสมอพอสมพอเหมาะด้วยมีเมตตาไมตรีจิตต่อกันเป็นที่ตั้ง

การปฏิบัติหน้าที่ของตน ด้วยอาศัยหลักอิทธิบาท ๔ ประกอบกับสังคหวัตถุธรรม ๔ ดังกล่าว เมื่อกล่าวโดยสรุปที่สุดก็ต้องอาศัยหมั่นฝึกฝนตนอยู่เสมอ การฝึกฝนตนนี้แหละเป็นหน้าที่ของบัณฑิต คือคนฉลาด เพราะเมื่อสามารถฝึกตนได้ ก็สามารถปฏิบัติหน้าที่ของตนได้ทุกอย่าง อิทธิบาทและธรรมเป็นเครื่องประกอบกับหน้าที่ ก็สามารถอบรมให้มีขึ้นได้โดยไม่ยาก พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า อตฺตานํ ทมยนฺติ ปณฺฑิตา คนฉลาดทั้งหลาย ย่อมฝึกตนดังนี้แล ฯ